

Mariusz Bartnicki (UNIWERSYTET MARIII CURIE-SKŁODOWSKIEJ W LUBLINIE)
ORCID 0000-0002-9021-359X

U źródeł legendy o „czapce Monomacha”. Włodzimierz Monomach w średniowiecznym piśmiennictwie ruskim XII–XV wieku

DOI 10.25951/4224

SUMMARY

**At the source of the legend of “Monomakh’s Cap”. Włodzimierz Monomakh
in medieval Russian literature from the 12th to 15th centuries**

The article presents the problems how the memory of the Prince of Kiev Vladimir Monomakh was shaped in Old Russian literature from the 12th to 15th century. The analysis of historical sources created in this period, makes it possible to advance a thesis that the mythologization of the figure of Prince of Kiev was not a linear process. Suitable “conditions” for its broader reception, and thus mythologization, could only occur in the new socio-political reality of the 13th century. The Mongol invasion and a reflection upon the current situation of Rus, gave rise to the need for a myth about a powerful ruler, nomad slayer, whose name fuelled fears the among other rulers. The process of the adaptation of the myth of Vladimir Monomakh did not happen simultaneously all over the Rurikids territory. In the north of Rus, due to the specific political situation, the myth got fully development in the 15th century.

KEYWORDS: Ruthenia, Grand Duchy of Moscow, Włodzimierz Monomakh, myth, memory, Monomakh’s cap.

STRESZCZENIE

Artykuł podejmuje problematykę kształtowania pamięci o kijowskim księciu Włodzimierzu Monomachu w literaturze staroruskiej XII–XV w. Analiza przekazów powstałych we wspomnianym okresie pozwala sformułować tezę, że mitologizacja postaci księcia kijowskiego nie

była procesem o linearny charakterze. Odpowiednie „warunki” do jego szerszej recepcji wizerunku władcy, a co za tym idzie – jego mitologizacji, nastąpiły dopiero w nowych realiach społeczno-politycznych XIII stulecia. Najazd mongolski i refleksja nad sytuacją, w jakiej znalazła się Ruś, zrodziły zapotrzebowanie na mit o potężnym władcy, pogromcy koczowniców, przed którego imieniem drżeli okoliczni sąsiedzi. Proces adaptacji mitu Włodzimierza Monomacha nie przebiegał jednocześnie na obszarze władztwa Rurykowiczów. Na północy Rusi, ze względu na specyficzną sytuację polityczną, znalazł on pełne rozwinięcie w XV stuleciu.

SŁOWA KLUCZOWE: Włodzimierz Monomach, Ruś Kijowska, Wielkie Księstwo Moskiewskie, pamięć, mit, czapka Monomacha.

Włodzimierz II Monomach (1053–1125) należał do tych przedstawicieli dynastii Rurykowiczów, którzy w świadomości historycznej mieszkańców przedrewolucyjnej Rosji zajmowali miejsce szczególne. Wojowniczy władca, bohater wielu podań ludowych, utożsamiany z ideałem dobrego panującego, był symbolem kulturowej i politycznej integralności ziem ruskich. Od lat dwudziestych XVI w. postać wspomnianego księcia stała się uosobieniem nowych idei, które legły u podstaw kształtującego się Wielkiego Księstwa Moskiewskiego: przekonania o konieczności zjednoczenia wszystkich ziem ruskich pod wodzą Moskwy oraz jej praw do spadku politycznego po Rzymie i Bizancjum¹. Namacalnym symbolem imperialnych aspiracji wielkich książąt moskiewskich i carów Rosji² była „czapka Monomacha” – insygnium koronacyjne, które wedle tradycji było darem bizantyjskiego cesarza Konstantyna IX Monomacha dla księcia kijowskiego Włodzimierza II.

Legenda o pochodzeniu czapki Monomacha, jaką rozpowszechnił w XVI w. autor *Opowieści o książętach włodzimierskich*³, jak dawno wskazano w literaturze przedmiotu, nie ma żadnych odniesień do realiów XII stulecia⁴. W chwili objęcia tronu kijowskiego przez Włodzimierza II (1113 r.) władzę w Bizancjum sprawowała dynastia Komnenów. Rządy cesarza bizantyjskiego Konstantyna IX Monomacha, z którym wedle *Opowieści* Włodzimierz II konkurował, przypadały na

¹ D. Stremouhov, *Moskva – Tretij Rim: istochniki doktriny*, w: *Iz istorii russoj kul'tury*, t. 2, kn. 1, *Kiewskaja i Moskovskaja Rus'*, red. F.B. Uspenskij, A.F. Litvina, Moskva 2002, s. 425–441, tam też zestawienie literatury przedmiotu.

² A.M. Panchenko, B.A. Uspenskij, *Ivan Groznyj i Petr Velikij koncepcii pervogo monarha*, w: *Iz istorii russoj kul'tury*, t. 2, s. 458–478.

³ R.P. Dmitrieva, *Skazanie o knjaz'jah vladimirskich*, Moskwa–Leningrad 1955, s. 214.

⁴ G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven 1953, s. 386, M. Kramarovskij, „*Shapka Monomaha*”: *Vizantija ili Vostok?*, „*Soobshhenija Gosudarstvennogo ordena Lenina Jermi-tazha*” 1982, t. 47, v. 2, s. 66–70; E.F. Valeeva-Sulejmanova, *Tatarskie shapki-korony russkich carej*, <http://luiza-m.narod.ru/smi/tarih/30-shap-koron.htm> (dostęp: 20.10.2019).

lata 1042–1055, na czasy panowania w Kijowie innego znamienitego przedstawiciela dynastii Rurykowiczów – księcia Jarosława Mądrego. Próżno również doszukiwać się związku tzw. czapki Monomacha, insygnium koronacyjnego władców moskiewskich, z osobą wspomnianego władcy⁵.

Jakkolwiek samą legendę traktować należy jako wytwór intelektualistów ruskich doby późnego średniowiecza, warto podjąć refleksję, dlaczego spośród całej plejady wybitnych władców Rusi Kijowskiej właśnie postać Włodzimierza II Monomacha została wykorzystana do uzasadnienia praw wielkich książąt moskiewskich do ideologicznego spadku po Bizancjum⁶. Wydaje się, że dobrym punktem wyjścia do próby odpowiedzi na to pytanie, jest przyjrzenie się temu, co z bogatej działalności Włodzimierza II ostało się w pamięci potomnych.

Nasze peregrynacje śladami „pamięci” o Włodzimierzu II Monomachu rozpoczniemy od utworów, które powstały jeszcze za życia księcia, również tych, których autorstwo przypisuje się samemu władcy. *Powieść lat minionych*, tzw. *Pouczenie dzieciom* oraz *Posłanie do Dawida Światosławowicza* niewątpliwie przedstawiają wykreowany, niekiedy przy udziale samego władcy, idealny obraz

⁵ Tamże. Według historyków sztuki pod względem stylu i sposobu wykonania czapka Monomacha wykazuje analogie do żeńskich nakryć głowy, tzw. *bocca*, charakterystycznych dla sztuki ludów koczowniczych. Obserwacje te pozwoliły na wysunięcie hipotezy, że znalazła się ona w posiadaniu książąt włodziwierskich w wyniku jednego z mariaży zawartych z przedstawicielkami arystokracji mongolskiej.

⁶ W literaturze przedmiotu najczęściej lansowano tezę, że postać Włodzimierza Monomacha została wykorzystana w celu podkreślenia związków genealogicznych Rurykowiczów z cesarzami bizantyjskimi, a co się z tym wiązało – praw do tytułu cesarskiego. Tak A. Kazhdan, *Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries*, „Harvard Ukrainian Studies” 1988–1989, Vol. 12–13, s. 417; A.S. Ishhenko, *Vladimir Monomah v rossijskoj i ukraińskiej istoričeskoj pamjati*, „Novoe proshloe / The New Past” 2016, nr 2, s. 177. Zagadnienie kształtowania się mitu Włodzimierza Monomacha w historiografii rosyjskiej i ukraińskiej podjął ostatnio A.S. Ishhenko w cyklu artykułów; zob. tenże, „*A se ustavil Volodimer Vsevolodich'..*”: *zakonodatel'naja dejatel'nost' Vladimira Monomaha v Ruskoj obshhestvenno-istoričeskoj mysli*, „Paleorosija. Drevnjaja Rus' vo vremeni, v lichnostjah, v idejah” 2017, v. 7, s. 107–133; tenże, *Obraz Vladimira Monomaha v Slove o pogibeli Ruskoj zemli*, „Izvestija vysshih uchebnyh zavedenij. Severo-Kavkazskij region. Obshhestvennye nauki” 2012, nr 3, s. 54–58; tenże, *Vladimir Monomah v Povesti vremennyh let: k voprosu o semantike letopisnogo obraza*, „Paleorosija. Drevnjaja Rus' vo vremeni, v lichnostjah, v idejah” 2016, v. 6, s. 332–352. Jakkolwiek ustalenia uczonego są ważnym głosem w dyskusji nad zagadnieniem mitologizacji postaci Włodzimierza II Monomacha na Rusi, to pewnym ich mankamentem jest brak odniesienia do badań nad poszczególnymi dziełami dziejopisarstwa ruskiego. Wydaje się że obserwacja, jak zmieniał się tekst, jakim obróbkom redakcyjnym podlegał, i wreszcie, jaki był zasięg jego oddziaływania, może znacznie wzbogacić wiedzę nad funkcjonowaniem mitu o wspomnianym władcy na ziemiach ruskich.

jego rządów⁷. Dla naszych rozważań istotne wydaje się poznanie owej „literackiej podstawy”, na której późniejsi latopisarze budowali odpowiadający ich czasom wizerunek księcia kijowskiego, który czasami, jak zobaczymy, znacząco odbiegał od pierwowzoru.

Powieść lat minionych zachowała się do naszych czasów w dwu redakcjach – tzw. redakcji ihumena klasztoru wydubickiego – Sylwestra, spisanej na polecenie Włodzimierza II około 1116 r., oraz jej przeróbki, powstałej w 1118 r. na dworzec jego syna Mścislawa⁸. Oba teksty poza detalami stylistycznymi i językowymi różnią się przede wszystkim zakresem chronologicznym przedstawianych wydarzeń: redakcja z 1116 r. kończy się na 1110 r., późniejsza zaś, zachowana w tzw. *Kodeksie ipatiewskim*, doprowadzona została do 1117 r.⁹ Zobaczymy, jak w obu wersjach staroruskiej kroniki przedstawiano naszego bohatera.

Włodzimierz Monomach po raz pierwszy został wspomniany w *Powieści lat minionych* około 1076 r. przy okazji wyprawy posiłkowej książąt ruskich na rzecz Bolesława Śmiałego¹⁰, jednakże znaczącą rolę na scenie politycznej zaczęła odgrywać dopiero po śmierci ojca, Wsiewołoda, w 1093 r. Autor przekazu, opisując ten ważny moment w życiu młodego księcia, po raz pierwszy pozwolił sobie na szerszy komentarz. Wykorzystując konstrukcję *oratio recta*, podkreślał

⁷ W literaturze staroruskiej zachowały się fragmenty tekstu ukazujące Włodzimierza Monomacha w nieco innej odsłonie niż ta, którą znajdujemy w *Powieści lat minionych*, co pokazała w świetnym artykule T.L. Vilkul, *Do portreta Monomaha. Teksty y versii*, „Ukrajins'kyj istorychnyj zhurnal” 2004, nr 1, s. 53–72.

⁸ Tezę o istnieniu redakcji z 1116 i 1118 r. wprowadził do obiegu naukowego A.A. Shahmatov (*Razyskanija o drevnejših russkikh letopisnyh svodah*, Sankt-Peterburg 1908, s. 2; tenże, *Povest' vremennyh let*, Petrograd 1916, s. XI). Warto jednak odnotować, że była ona podważana. W zamian proponowano inne daty preredagowania *Powieści*. Np. M.D. Priselkov datował pierwszą redakcję na 1113 r. (tenże, *Istorija russkogo letopisanija XI–XV vv.*, Leningrad 1940, s. 16). Podobnie V.M. Istrin, *Zamechanija o nachale russkogo letopisanija: Po povodu issledovanij A.A. Shahmatova v oblasti drevnerusskoj letopisi*, „Izvestija otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Akademii nauk” 1921, nr 26, s. 45–102; 1922, nr 27, s. 207–251. Amerykański badacz A. Timberlake, wysunął hipotezę, że redakcja *Powieści*, jaka zachowała się w *Latopisie ławrientiewskim*, powstała na podstawie redakcji napisanej w 1110 r. (tenże, *Redaction of the Primary Chronicle*, „Russkij jazyk v nauchnom osveshhenii” 2001, nr 1, s. 196–214).

⁹ Wizerunkowi Włodzimierza II w *Powieści lat minionych* uwagę poświęcił A.S. Ishhenko. Badacz ten jednakże nie zwrócił uwagi na różnice między wersjami *Powieści* zachowanymi w ipatiewskim i ławrientiewskim kodeksie. Uczony, idąc za koncepcją I. Danilewskiego, podjął próbę spojrzenia na przekazy o Monomachu, w kontekście alegorycznych, symbolicznych sensów (tenże, *Vladimir Monomah v Povesti vremennyh let*, s. 332–352.).

¹⁰ *Lavrent'evskaja letopis'*, w: *Polnoe sobranie russkikh letopisej* (dalej: PSRL), t. 1, Leningrad 1926–1928, kol. 200.

rozterki księcia, który zrezygnował z zajęcia tronu po zmarłym ojcu, stosując się do zasad prawa rodowego regulującego następstwo tronu: „Jeśli siądę na stolcu ojca swego, to będę miał wojnę ze Światopełkiem, bowiem stolec ten pierwiej był ojca jego”¹¹.

W czasie panowania Światopełka w Kijowie Włodzimierz II został przedstawiony jako lojalny sprzymierzeniec władcy kijowskiego. Kronikarz subtelnie przeciwstawiał jednak wizerunki obu książąt – nieudolnego Światopełka i roztropnego oraz prawego Wsiewołodowicza. Wspomniana postawa Monomacha została szczególnie dobitnie wyeksponowana przy okazji sprawy, która zburzyła kruche porozumienie, jakie książęta ruscy osiągnęli na zjeździe w Lubeczu, czyli osłepienia Wasylka Trembowelskiego¹². Włodzimierz II zdecydowanie stanął w obronie pokrzywdzonego księcia i był głównym inicjatorem ukarania sprawców. Książę kijowski Światopełk, którego oskarżano o współudział w zbrodni, stracił autorytet władcy zwierzchniego i zagrożony buntem własnych poddanych wyraził zgodę na mediację metropolity kijowskiego i wdowy po Wsiewołodzie, matki Monomacha. Przyniosła ona pożądaną skuteczną, Włodzimierz II odstąpił od planów wyprawy na swojego niedawnego sojusznika, stawiając na pierwszym miejscu dobro „ruskiej ziemi”, zagrożonej najazdami Połowców¹³.

Walki ze wspomnianymi koczownikami stały się dla redaktora *Powieści* kolejnym pretekstem do wyeksponowania cnót chlebobdawcy. Zwróćmy uwagę na kilka tego rodzaju zapisów. Pierwszy z nich dotyczy wydarzeń nad Stugną około 1093 r. Włodzimierz II został przedstawiony jako roztropny i realnie oceniający sytuację wódz, rzecznik rozmów pokojowych z koczownikami. Książę kijowski Światopełk, który posłuchał „partii wojennej”, poniósł dotkliwą klęskę, w trakcie bitwy w nurtach rzeki zginął brat Włodzimierza – Rościśław¹⁴. W kolejnym przekazie o wygubieniu Itlarowej drużyny znajdujemy już inny obraz Włodzimierza Monomacha – księcia, który nie wahał się dla „dobra ziemi ruskiej” złamać przysięgi i podstępnie wymordować wodzów połowieckich, którzy przybyli na dwór perejasławski w celu zawarcia pokoju. Ten wizerunek bezlitosnego wobec wrogów władcy został jeszcze dobitniej podkreślony w opisie starcia z Połowcami nad rze-

¹¹ Tamże, k. 72, tłum. za *Powieść minionych lat, Powieści wriemiennych let*, ed. F. Sielicki, Wrocław 1968, s. 363.

¹² Wedle przekazu *Pateryka kijowskiego* to Światopełk Izjasławowicz był inicjatorem osłepienia Wasylka. Zob. *Kievo-Pecherskij paterki*, w: *Biblioteka literatury Drevnej Rusi*, t. 4, XII vek, red. D.S. Lihachev, L.A. Dmitriev, A.A. Alekseev, N.V. Ponyrko, Sankt Peterburg 1997, s. 151–154. Por. T.L. Vilkul, *Do portreta Monomaha*, s. 60–64.

¹³ *Lavrent'evskaja letopis'*, kol. 263–266.

¹⁴ Tamże, kol. 219–220.

ką Sutenią (Mołoczna) datowanego na 1103 r. Wsiewołodowicz, który tym razem był jednym z inicjatorów rozprawy militarnej z Połowcami, po zwycięskiej bitwie nakazał stracić pojmanego do niewoli wodza połowieckiego Bełduzia, którego oszczędził książę kijowski Światopełk. Kronikarz, usprawiedliwiając czyn Monomacha, przytoczył przemowę księcia, w której oskarżał on władcę połowieckiego o łamanie przysięgi, wojowanie „ziemi ruskiej” i przelewanie krwi chrześcijańskiej¹⁵. Warto podkreślić, co będzie miało istotne znaczenie w dalszej części rozważań, że w opisie bitwy nad Sutenią po raz pierwszy pojawiły się odniesienia do sił nadprzyrodzonych, które sprawiły, że wojska połowieckie, porażone strachem i odrętwieniem, łatwo zostały zwyciężone przez siły ruskie.

Wersja *Powieści lat minionych* zachowana w *Kodeksie ławrientiewskim* urywa się na opisie kolejnej wyprawy Włodzimierza i Światopełka na Połowców w 1110 r., przedstawionej zresztą bardzo lakonicznie: „Poszli wiosną na Połowców Światopełk i Włodzimierz i Dawid i doszedłszy do Woina wrócili się”¹⁶. Na koniec kronikarz wspominał jeszcze o cudzie – ognistym słupie, który pojawił się nad grobem mnicha klasztoru peczerskiego, Teodozego¹⁷.

W kontynuacji *Powieści*, jaka zachowała się w południoworuskim *Kodeksie ipatiewskim*, wspomniane wydarzenia zostały przedstawione w znacznie obszerniejszej wersji. Kronikarz, relacjonując wyprawę na Połowców z 1111 r., powtórzył niemal dosłownie fragment ustępu odnoszący się do walk książąt ruskich z koczownikami, do jakich doszło w 1103 r. Zmodyfikował natomiast, w odróżnieniu od literackiego pierwowzoru (opisu starcia z 1103 r.), część poświęconą samej bitwie. Dowiadujemy się, że do starcia z Połowcami doszło dwukrotnie. W trakcie drugiej z potyczek, kiedy do boju wkroczyły oddziały dowodzone przez Włodzimierza II Monomacha, pojawiły się wojska niebiańskie, prowadzone przez anioła, które razily niewidzialnym orężem zagony połowieckie¹⁸. Ten wyrazisty opis udziału sił niebieskich w starciu po stronie księcia ruskiego nawiązywał do starotestamentowej bitwy Króla Judy Ezechiela z królem Asyrii Sennacheribem, który również otrzymał pomoc od Boga, w postaci Anioła, siejącego śmierć w szeregach nieprzyjaciół (Iz 37:36). Komentując ingerencję opatrności w sprawy ziemskie, autor nie pozostawiał wątpliwości, komu Rusini zawdzięczali przychyłność sił nadprzyrodzonych. Przekształcając zapis kończący wersję tekstu

¹⁵ Tamże, kol. 228–229; 277–280.

¹⁶ Tamże, kol. 284. Tłum. za: *Powieść minionych lat*, s. 412.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ *Ipateľ'skaja letopis'*, w: PSRL, t. 2, Moskwa 2001 (reprint wydania Sankt Peterburg 1908), kol. 267–268.

zachowaną w *Kodeksie północnoruskim* o ognistym słupie, który był widziany nad grobem św. Teodozego, napisał:

[...] to bowiem anioł włożył w serce Włodzimierzowi Monomachowi zachęcić braci swoich, kniaziów ruskich do pójścia na innoplemieńców. To bowiem jak już rzekliśmy zjawienie widziano w monasterze Peczerskim, gdzie stał słup ognisty nad refektarzem, potem zaś przeszedł nad cerkiew a stamtąd ku Gorodcowi tu bowiem był Włodzimierz w Radosynie¹⁹.

Warto zauważyć, że wspomniany motyw wojsk anielskich gromiących przeciwnika został również wykorzystany przez autora żywota innego władcy ruskiego, który odgrywał ważną rolę w kreowaniu podstaw ideologicznych Księstwa Moskiewskiego – Aleksandra Newskiego, obrońcy prawosławia i granic Świętej Rusi²⁰.

Wracając do południoworuskiej redakcji *Powieści* i przedstawionych w niej poczynań Monomacha, zauważyć możemy, że opis starcia z koczownikami nie jest jedynym passusem, w którym wizerunek władcy został ujęty w nowej konwencji. W 1113 r. Włodzimierz, po śmierci Światopełka II, zasiadł na tronie kijowskim, łamiąc tym samym zasady starszeństwa rodowego oraz postanowienia umów książęcych zawartych w Lubeczu i Wiatyczach. Autor przekazu postępku księcia – uzurpatora tłumaczył „wołą Kijowian”, którzy zagrozili buntom. Monomach, nękanym „moralnymi rozterkami”, postanowił przychylić się do prośby mieszkańców i przejąć władzę, by zapobiec anarchii w Kijowie²¹. Ten nowy stosunek Włodzimierza do rodu i współrodowców odbija się również w krótkich opowieściach o konfliktach księcia kijowskiego z braćmi stryjecznymi. Zwróćmy uwagę na jeden z najwymowniejszych obrazów, przedstawiający relacje Włodzimierza II z innymi przedstawicielami dynastii Rurykowiczów. Jednym z książąt, który „buntował się” przeciw nowym porządkom na Rusi, był władca Włodzimie-

¹⁹ Tamże, kol. 268. Tłum. za *Powieść minionych lat*, s. 417.

²⁰ M. Isoaho, *The Image of Aleksandr Nevskiy in Medieval Russia*, Leiden–Boston 2006, s. 44–45.

²¹ *Ipaťevskaja letopis'*, kol. 275–276. Za wersją *Kodeksu ipatiewskiego* opowiadał się m.in. I.A. Linnichenko, *Veche v Kievskoj oblasti*, Kiev 1881, s. 29. Znaczna część badaczy jako bardziej wiarygodną uznała wersję *Opowieści o Borysie i Glebie*, w której rolę dysponenta władzy odgrywali bojarzy. Zob. M.D. Priselkov, *Očerki po cerkovno-politicheskoj istorii Kievskoj Rusi X–XII vv.*, Sankt-Peterburg 1913, s. 323; V. Mavrodin, *Narodnye vosstanija v Drevnej Rusi XI–XIII vv.*, Moskva 1961, s. 72; I.U. Budovnic, *Obshhestvenno-politicheskaia mysl' Drevnej Rusi*, Moskva 1960, s. 141. Badacze wskazywali również na tendencyjność przekazów o przejęciu władzy w Kijowie przez Włodzimierza Monomachowicza. Zob. T.L. Vilkul, *Do portreta Monomaha*, s. 55–63.

rza Wołyńskiego Jarosław Światopełkowicz. Monomach z sojusznikami wyprawił się na krnąbrnego księcia, zmusił go do aktu proskinezy i nakazał upokorzonemu księciu „przychodzić, kiedy cię wezwę”²².

Autorytatywny wizerunek władcy kijowskiego został również podkreślony predykatem dodawanym do tytułu książęcego – „wielki”²³. Andrzej Poppe, który przeanalizował zagadnienie funkcjonowania tytułu wielkksiążęcego na Rusi, wykazał, że do oficjalnej tytulatury władców włodzimierskich określenie „wielki” zostało włączone za panowania księcia Wsiewołoda Wielkie Gniazdo w drugiej połowie XII w. Jak zauważył badacz, w tekstach ruskich pojawiały się wcześniejsze przypadki użycia zwrotu „wielki książę”, głównie w charakterystykach pośmiertnych władców, miał więc on charakter panegiryczny²⁴. W przypadku Monomacha mamy do czynienia z jednym z niewielu przypadków w tekstach ruskich powstałych przed drugą połową XII w., kiedy tego rodzaju określeniem obdarzano władcę za życia.

Podsumowując powyższe uwagi, możemy zauważyć, że w wersji *Powieści*, jaka zachowała się w południoworuskim *Kodeksie ipatiewskim*, Włodzimierz II został przedstawiony jako charyzmatyczny, potężny władca, który wzbudzał strach u przeciwników (Połowców). Odwołania do w wątków sakralizujących postać monarchy wraz z predykatami, jakimi go obdarzano (wielki), zbliżały wizerunek księcia do bizantyjskiego ideału władcy – pomazańca boskiego. W tekście zachowanym w *Kodeksie ławrientiewskim*, który stał się podstawą późniejszych północnoruskich zwodów latopisarских, brak jest niemal zupełnie elementów sakralizujących postać Monomacha. Włodzimierza II przedstawiano jako władcę idealnego, ale w innym ujęciu: jako bogobojnego, ascetycznego monarchę, który czynił wszystko dla „dobra ruskiej ziemi”.

Istotnym uzupełnieniem wizerunku władcy w północno ruskiej wersji jest zachowane jedynie w *Kodeksie ławrientiewskim* tzw. *Pouczenie dzieciom*. Wspomniany tekst nie jest utworem jednorodnym. Składa się z trzech części: właściwego *Pouczenia* z autobiograficznymi wątkami, listu do politycznego rywala Monomacha – księcia Olega Światosławiczowa – oraz modlitwy²⁵. Te pierwotnie

²² *Ipat'evskaja letopis'*, kol. 285.

²³ Tamże.

²⁴ A. Poppe, *O tytule wielkksiążęcym na Rusi*, „Przegląd Historyczny” 1984, 75/3, s. 429–430.

²⁵ W historiografii kwestią sporną jest struktura samego utworu i jego podziału na poszczególne „części”. V.M. Istrin wydzielał w *Pouczeniu* Monomacha 4 części: właściwe pouczenie, cytaty o religijnym charakterze, list do Olega oraz modlitwę (tenże, *Oчерк istorii drevnerusskoj literatury domoskovskogo perioda (XI–XIII vv.)*, Petrograd 1922, s. 166). Z kolei V.L. Komarovich poza listem Olega uważał *Pouczenie* za jednorodny utwór spisany przez

samodzielne utwory, powstałe w różnym okresie panowania władcy (poza modlitwą, która została dopisana później)²⁶, zostały połączone w całość przez samego autora. Z tego powodu czas powstania dzieła jest dyskusyjny. Przyjmuje się, że o ile samo *Pouczenie* powstało na przełomie XI i XII stulecia, to autobiografię księżę spisał około 1117 r.²⁷ Odcisnęło to piętno na spójności ideowej dzieła.

Monomacha (tenże, *Istorija russkoj literatury*, t. 1, Moskwa–Leningrad 1941, s. 289, 291). Większość badaczy opowiadała się jednak za niejednorodnym charakterem dzieła. Jak przekonująco udowodnili N.N. Voronin (*O vremeni i meste vključenija v letopis' sochinenij Vladimira Monomaha*, „Istoriko-arheologičeskij sbornik” 1962, s. 265–271) oraz P. Mat’esen (*Tekstologičeskie zamechanija o proizvedenijah Vladimira Monomaha. Minimizirovat’*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1971, t. 26, s. 193–195) fragmenty *Pouczenia* zawierają zapożyczenia z Kanonu Cyryla, biskupa Turowskiego, który działał między 1150 a 1180 r. Tak więc Kanon ten nie mógł być znany Włodzimierzowi Monomachowi. Z kolei M.P. Alekseev wyrażał wątpliwość co do integralnego związku *Pouczenia* i autobiografii Monomacha. Odnosząc się do kompozycji podobnych dzieł znanych zarówno z obszaru Europy łacińskiej, jak i Bizancjum, zwracał uwagę na niewielki związek autobiografii z *Poučeniem*, jak również na różnice w tytułach, jakie utworom nadał autor (gramotica, pouczenie). Wspomniany badacz uważał, że pierwotnie były to oddzielne utwory (M.P. Alekseev, *Anglo-saksonskaja parallel’ k Poučeniju Vladimira Monomaha*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1935, t. 2, s. 71–77). Przeważająca część historyków opowiada się za zdaniem I.M. Ivakina, który uważał, że *Pouczenie* i autobiografia są ze sobą integralnie związane (tenże, *Knjaz’ Vladimir Monomah i ego Poučenie*, ch. 1, Moskwa 1901, s. 12.). Zob. I.S. Chichurov, *Politicheskaja ideologija srednevekov’ja Vizantija i Rus’*, Moskwa 1990, s. 146–150.

²⁶ Zob. P. Mat’esen, *Tekstologičeskie zamechanija o proizvedenijah Vladimira*, s. 193–195.

²⁷ Myśl, że *Pouczenie* powstało nie wcześniej jak w 1117 r., wysunął jeszcze N.M. Karamzin. Według jego przekonania pojawiający się w utworze zwrot „siedząc na saniach” był wskazówką, że został on napisany u kresu życia władcy; tenże, *Istorija gosudarstva Rossijskogo, Sankt-Peterburg* 1842, s. 161. Inaczej interpretował to określenie M.P. Pogodin. Wspomniany badacz traktował je literalnie, zwracając uwagę, że pierwsza część *Pouczenia* (bez autobiografii) powstała około 1099 r., kiedy to do jadącego do Rostowa Włodzimierza przybyło „poselstwo od braci”, o którym wspomina we wstępie, namawiające władcę do wystąpienia przeciw Rościsławowiczom; M.P. Pogodin, *O poučenii Monomahovom*, „Izvestija otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Akademii nauk” 1861–1863, t. 10, s. 234–244. S. Protopopov, podtrzymując ustalenia Pogodina, dopuszczał myśl, że zostało ono dopełnione w późniejszym czasie przez Monomacha około 1117–1118 r.; tenże, *Poučenie Vladimira Monomaha, kak pamjatnik religiozno-nravstvennyh vozzrenij i zhizni na Rusi v do-tatarskuju jepohu*, „Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshhenija” 1874, nr 2, s. 234–236. I.M. Ivakin datował powstanie *Pouczenia* na 1118 r., wychodząc z założenia, że autobiografia, która nie mogła powstać wcześniej niż w 1117 r., była jego integralną częścią; tenże, *Knjaz’ Vladimir Monomah i ego Poučenie*, s. 12. Podobnie przypuszczał V.L. Komarovich, według którego zostało ono spisane w Wielkim Poście 1117 r., ponieważ w autobiograficznej części wspomniane są pochody na Gleba Mińskiego i Jarosława Światopełkowicza; tenże, *Istorija russkoj literatury*, t. 1, s. 290.

W pierwszej części, zawierającej wiele rad moralnych i politycznych dla książąt ruskich, wyraźnie widać wpływ bizantyjskiego monastycyzmu. Strach przed Bogiem i „karami Bożymi”, które władca winien manifestować poprzez ascezę i gorliwość religijną, poszanowanie bliźniego, pohamowanie własnych ambicji politycznych dla dobra „ruskiej ziemi”, zbliżał naszkicowany przez Monomacha model postępowania do wizerunku świętych Borysa i Gleba²⁸. Autobiograficzna część *Pouczenia*, które było swoistym *exemplum* dla przyszłych władców, jest skrupulatnie sporządzoną listą poczynań militarnych księcia, jego wyczynów podczas łowów rodem z epoki „wojennych herosów”²⁹. Wprawdzie autor podkreślał, że wymienił swoje dokonania nie po to, żeby się chwalić, ale by pokazać, ile zawdzięcza łasce Stwórcy³⁰, to jednak typowa dla kultury ruskiej gloryfikacja militarnych osiągnięć, które rozślawiają ruską ziemię, jest tu wyraźnie uchwytna.

Spróbujmy przyrzeć się, co z tego bogatego wizerunku Monomacha zyskało szczególne uznanie w oczach kolejnych pokoleń latopisarzy. Pewnego rodzaju kontynuacją *Powieści lat minionych* napisaną po śmierci Włodzimierza II Światosławowicza jest *Latopis kijowski*. Tekst latopisu nie łatwo poddaje się ocenie tekstologicznej, ponieważ powstał z połączenia kilku odrębnych *Latopisów książęcych*³¹. Proces scalania ich w jeden utwór literacki przebiegał w kilku etapach

²⁸ Wspomniany zwrot ku „ascezie” był różnie tłumaczony przez badaczy. N.K. Nikol’skij uważał go za wpływ idei monastycznych w środowisku dworskim; tenże, *O drevnerusskom hristianstve*, „Russkaja Mysl” 1913, s. 14–23. Podobnie sądził V.M. Istrin, który wiązał to zjawisko z rosnącą rolą duchowieństwa greckiego; tenże, *Zamechanija o načale russkogo letopisanija*, s. 96. I.U. Budovnic z kolei twierdził, że nowa idea w kulturze ruskiej wiązała się z przemianami społeczno-gospodarczymi, jakie następowały w okresie panowania Monomacha; tenże, „Izbornik” *Svjatoslava 1076 goda i „Poučenie” Vladimira. Monomaha i ih mesto v istorii russkoj obshhestvennoj mysli*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1954, t. 10, s. 49.

²⁹ Zdaniem A.S. Ishhenki fragment dotyczący łowów Monomacha został skomponowany na obraz biblijny polowań Judy. Wydaje się jednak, że redaktor latopisu nie musiał odwoływać się do tradycji biblijnej, zresztą słabo poświadczonej, a raczej do rodzimej ruskiej tradycji łowów; tenże, *Vladimir Monomah v Povesti vremennyh let*, s. 340–341.

³⁰ *Lavrent’evskaja letopis’*, kol. 241.

³¹ K.N. Bestuzhev-Rjumin, *O sostave russkikh letopisej do konca XIV veka*, Sankt Petersburg 1868, s. 149; A.A. Shahmatov, *Obozrenie russkikh letopisnyh svodov XIV–XVI vv.*, Moskwa–Leningrad 1938, s. 70–79; M.D. Priselkov, *Istorija russkogo letopisanija*, s. 47–55; B.A. Rybakov, *Russkie letopisy i avtor »Slova o polku Igoreve«*, Moskwa 1972, s. 38–60.

i zakończył się około 1198 r., kiedy według przypuszczeń badaczy ihumen klasztoru peczerskiego Mojżesz dokonał ich ostatecznej redakcji³².

Najobszerniejsze passusy poświęcone Włodzimierzowi Monomachowi występują w początkowych zapisach *Latopisu kijowskiego*, które przedstawiają ostatnie lata panowania władcy. Dostrzec możemy podobieństwa „stylu” charakterystycznego dla południoworuskiej redakcji *Powieści lat minionych*. Bardzo prawdopodobne jest, że wiadomości dotyczące wydarzeń kijowskich zostały napisane w tym samym klasztorze wydubickim, w którym zredagowano ostatnią znaną nam wersję *Powieści*³³. W *Latopisie kijowskim* księcia Włodzimierza II ukazano jako pokornego władcę, cieszącego się szczególną opieką opatrności. Wizerunek bogobojnego monarchy kontrastuje z jego bezwzględnością wobec pogan (Połowców i Torków) i władczym wyniosłym stosunkiem w stosunku do innych książąt ruskich. Wzmianki *Latopisu kijowskiego* obejmujące lata 1118–1125 kończy panegiryk pośmiertny Włodzimierza II Monomacha. Po za szablonowymi zwrotami, typowymi dla tego rodzaju utworów literackich³⁴, zawiera on zwięzłe podsumowanie dokonań księcia³⁵. Autor charakterystyki pośmiertnej tytułował Monomacha „wielkim” księciem całej Rusi³⁶, ale również odwoływał się do topiki solarnej: władca jak słońce rozświetlał ziemię ruską. Autor panegiryku widział w zmarłym opiekuna ziem ruskich i zacieklego wroga pogan, o którego wyczynach, jak pisał, „rozszedł się słuch po wszystkich krainach”³⁷. Kolejne ślady pamięci o Włodzimierzu II znajdujemy w laudacji pośmiertnej jego syna Mścisława. Władca został w niej przedstawiony jako pogromca Połowców, który w pościgu za koczownikami dotarł nad rzekę Don. Czyny Monomacha stanowiły we

³² Najpełniej proces scalania *Latopisu kijowskiego* prześledził B.A. Rybakov, *Russkie letopiscy*, s. 60–71; jednakże jego rozbudowana koncepcja budzi w historiografii wątpliwości. Zob. krytyczne uwagi w polskim przekładzie tekstu E. Goranin, *Latopis kijowski 1159–1198*, Wrocław 1994, s. 34–49.

³³ V. Aristov, *Problemy proisshozhdenija soobshhenij Kievskoj letopisi*, „Ruthenica” 2011, t. 10, s. 117–136.

³⁴ D.S. Lihachev, *Vozniknovenie russkoj literatury*, Moskwa–Leningrad 1952, s. 95. Przekonanie to było podtrzymane przez I.P. Eremina, który analizując przekazy *Latopisu kijowskiego*, zauważył przeciwieństwa między działaniami księcia przedstawionymi za życia a jego pośmiertną charakterystyką. Zjawisko to określił pojęciem książę-kameleon; tenże, *Literatura Drevnej Rusi*, Moskwa–Leningrad 1966, s. 115. Por. A.P. Tolochko, *Pohvala ili zhitie? Mezhdru tekstologiej i ideologiej knjazheskih panegirikov v drevnerusskom letopisanii*, „Paleoslavica” 1999, vol. 7, s. 26–38.

³⁵ *Ipat'evskaja letopis'*, kol. 289.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże.

wspomnianej charakterystyce tło dla ukazania dokonań Mścislawa, który krocząc drogą ojca, odnosił znamienite zwycięstwa nad Połowcami, posyłając wojska za Don i Wołgę³⁸.

W dalszych zapisach *Latopisu kijewskiego* postać bohatera naszych rozważań wspominana jest sporadycznie, najczęściej w dwu rodzajach zapisów. Do pierwszej grupy zaliczyć możemy te fragmenty, w których Włodzimierz Monomach pełnił funkcję „legitymizującą” działania kolejnych pokoleń Rurykowiczów. Najbardziej reprezentatywnym przykładem jest passus opisujący okoliczności powołania na tron kijowski Igora Olegowicza. Brat Igora, książę kijowski Wsiewołod, desygnował go swoim następcą, łamiąc idee starszeństwa rodowego. Decyzję tę motywował tym, że takie właśnie zasady wyboru władcy wprowadził Włodzimierz Monomach³⁹. Warto zwrócić uwagę, że w tych fragmentach *Latopisu kijewskiego*, które powstały w środowisku przychylnym smoleńskim Monomachowiczom, pojawiła się jeszcze jedna idea, według której jedynie potomkowie Monomacha – „Włodzimierzowe plemię” – mieli wyłączne prawo sprawowania rządów w Kijowie i Nowogrodzie⁴⁰.

Drugim rodzajem zapisów są wzmianki o charakterze genealogicznym, które możemy interpretować jako przejaw pamięci rodowej⁴¹. Rzeczą zaskakującą jest, że w omawianym tekście pojawiały się one incydentalnie⁴². W skomponowanym, jak przypuszczają badacze, przez ihumena Mojżesza panegiryku Rościslawa Rurykowicza Włodzimierz II został wymieniony jako przodek księcia, bez jakichkolwiek predykatów, które określałyby jego wyjątkową pozycję czy też szczególną uwagę, jaką cieszył się wśród smoleńskiej linii Monomachowiczów. Wszelkie pochwały, porównania do biblijnych i historycznych wodzów autor laudacji odnosił do Rościslawa, którego powinni naśladować jego potomkowie⁴³.

³⁸ Tamże, kol. 294–295.

³⁹ „Włodzimierz posadził Mścislawa syna swojego po sobie w Kijowie, a Mścisław Jaropelka brata swojego. A teraz ja mówię: kiedy mnie Bóg weźmie to po sobie daję Kijów bratu swojemu Igorowi”; *Ipat'evskaja letopis'*, kol. 317–318. Tłum. za: *Latopis kijowski 1118–1158*, przekł. E. Goranin, Wrocław 1995, s. 41. Szerzej o tej kwestii zob.: M. Bartnicki, *Władca i poddani w historiografii ruskiej XI–XIII wieku*, Lublin 2015, s. 89–90.

⁴⁰ *Lavrent'evskaja letopis'*, kol. 308; *Ipat'evskaja letopis'*, kol. 355.

⁴¹ Zob. V.L. Komarovich, *Kul't roda i zemli v knjazheskoj srede XI–XIII v.*, w: *Iz istorii ruskoj kul'tury*, s. 84–105 (przedruk tekstu wydanego przez Komarovicha w „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1960, t. 16, s. 84–105).

⁴² *Ipat'evskaja letopis'*, kol. 581, 710. Pierwsza ze wzmianek pojawia się w opowieści o zabójstwie księcia Andrzeja Bogolubskiego, która została zredagowana na północy i po drobnym przeredagowaniu wprowadzona do tekstu latopisu ipatiewskiego.

⁴³ *Ipat'evskaja letopis'*, kol. 710.

Odmienne przedstawia się kwestia „pamięci rodowej” o Monomachu w tekście *Kodeksu ławrientiewskiego*, którego podstawą był również *Latopis kijowski*, ale przeredagowany i uzupełniony o lokalne wiadomości włodzimierskie i rostowskie⁴⁴. Wspomniane źródło, przedstawiając przełomowe wydarzenia z życia włodzimierskiej linii Monomachowiczów (objęcie rządów, narodziny syna, fundacja cerkwi, śmierć), podkreślało związki genealogiczne z Włodzimierzem II⁴⁵. Tak na przykład pod 1194 r. znajdujemy zapis: „tego roku rodził się u bogowiernego księcia Wsiewołoda, syna Jerzego, wnuka Monomacha syn”⁴⁶. Niezwykle rzadko tego rodzaju zapisy genealogiczne dotyczyły książąt należących już do czwartego pokolenia Monomachowiczów⁴⁷.

Na koniec tego krótkiego przeglądu utworów powstałych w XII stuleciu, przyjrzymy się jeszcze jednemu zabytkowi literatury ruskiej – *Słowiu o pułku Igora*. Dzieło to nie łatwo poddaje się ocenie ze względu na stan jego zachowania oraz literacką formę o cechach poematu epickiego. Tekst przetrwał do czasów współczesnych jedynie w późnej kopii sporządzonej dla Katarzyny II⁴⁸ oraz w przedruku z 1800 r.⁴⁹, których podstawą był jedyny rękopis znajdujący się w zbiorach bibliofila, kolekcjonera Aleksieja Musina-Puszkina. Prawdopodobnie rękopis był niekompletny i sprawiał trudności w odczytaniu niektórych fraz, o czym świadczą luki w tekście oraz różne jego warianty w obu zachowanych

⁴⁴ M.D. Priselkov, *Letopisanie XIV v.*, w: *Sbornik statej po russkoj istorii, posvjashhennyh S.F. Platonovu*, Piotrograd 1922, s. 28–39; tenże, *Istorija russkogo letopisanija*, s. 60–113.

⁴⁵ *Lavrent'evskaja letopis'*, kol. 380, 406, 409, 410, 415; 417.

⁴⁶ Tamże, kol. 412–413.

⁴⁷ Na funkcjonowanie pamięci o przodkach do trzeciego pokolenia wstecz uwagę zwracali: J. Dowiat, *W sprawie dziedziczności słowiańskich imion osobowych*, w: *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy i 50-lecia pracy naukowej profesora Henryka Łowmiańskiego*, Poznań 1974, s. 59; W. Haubrichs, *Identität Und Name. Akkulturationsvorgänge in Namen und die Traditions gesellschaften des frühen Mittelalters*, w: *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*, ed. W. Pohl, Wien 2004 („Forschungen zur Geschichte des Mittelalters” bd. 8), s. 94–95. Zob. również uwagi P. Wiszewskiego dotyczące analogicznej sytuacji w przypadku dynastii piastowskiej: tenże, *Domus Boleslai. W poszukiwaniu tradycji dynastycznej Piastów (do około 1138 roku)*, Wrocław 2008, s. 273–384 i dalsze.

⁴⁸ P. Pekarskij, *Słowo o polku Iгореve. Po spisku, najdenomu mezhdu bumagami Imperatricy Ekateriny II*, Sankt Peterburg 1864.

⁴⁹ *Iroicheskaja pesn' o pohode na polovcov udel'nago knjazja Novagoroda-Severskago Igorja Svjatoslavicha, pisannaja starinnym russkim jazykom v ishode XII stoletija perelozheniem na upotrebljaemoe nyme narechie, v Senatskoj tipografii*, Moskwa 1800. Poglądy na kwestie autentyczności źródła omówił ostatnio T. Hodana, *Najnowsze spory o autentyczność „Słowa o wyprawie Igora”*, „Przegląd Rusycystyczny” 2011, nr 3, s. 5–32.

obecnie kopiach⁵⁰. Wspomniany rękopis spłonął w wielkim pożarze Moskwy w 1812 r.

Słowo o pulku Igora, którego fabuła koncentruje się wokół wyprawy księcia czernihowskiego Igora na Połowców w 1185 r. i zawiera obszerny rys historyczny, wydawałoby się wręcz stworzone dla budowania różnego rodzaju paralel do postaci Włodzimierza Monomacha. Jednakże w poemacie postać pogromcy Połowców, którego wyczyny rozślawiły go we wszystkich ościennych krajach, jest właściwie marginalnie wspomniana. Jedynym z fragmentów, który bezsprzecznie możemy odnieść do Wsiewołodowicza, brzmi następująco: „Ten że dzwon sływał dawny wielki Wsiewołoż syn Jarosław, a Włodzimierz przez cały dzień »uszi« zakładał w Czernihowie”⁵¹.

Wspomniany fragment dotyczy wydarzeń z 1078 r., kiedy to książę Oleg Światosławowicz, rywal Wsiewołoda, ojca Monomacha, ściągnął na Ruś najazd połowiecki. Fraza, którą w czasach Solov’eva tłumaczono: „a syn Wsiewołoda Włodzimierz przez cały ranek zakrywał uszy ze strachu”, już w XIX w. zyskała nowe znaczenie. Ja wykazano, słowo „uszy” odnosiło się do nazwy mechanizmu pozwalającego zamknąć bramy grodu⁵². Nie zmienia to jednak faktu, że w tym krótkim passusie postać Monomacha nie jest jakoś szczególnie wyeksponowana. Predykat „wielki” autor *Słowa* zarezerwował nie dla Włodzimierza, lecz dla jego ojca Wsiewołoda⁵³.

Historyczna część poematu nie zachowała się w całości. Hipoteza Borisa A. Rybakova, budowana na podstawie późniejszego XIII w. *Słowa o ruinie ruskiej ziemi*, wedle której w brakującym fragmencie znajdował się właśnie opis poczynań Włodzimierza II Monomacha, są jedynie spekulacjami. Warto zwrócić uwagę, że wspomniany tekst powstał w najbliższym otoczeniu Igora Światosławowicza. Linia książąt czernihowskich była rywalem smoleńskiej gałęzi Mścisławowiczów o tron kijowski, trudno więc przypuszczać, by w dziele wychwalano bohaterskie czyny przodka rywali politycznych.

⁵⁰ B.A. Rybakov, *Russkie letopisy*, s. 35–46.

⁵¹ Za B.A. Rybakov, „*Słowo o polku Igoreve*” i jego *sovremenniki*, Moskwa 1971, s. 69.

⁵² Tamże.

⁵³ B.A. Rybakov próbował powiązać z Włodzimierzem Monomachem jeszcze dwa fragmenty tekstu: początek historycznej części *Słowa* zaczynający się frazą „Pocznem bracie powieść tą od starego Włodzimierza do obecnego Igora” oraz lakoniczny zapis o Włodzimierzu i górach kijowskich; tenże, *Słowo o polku Igoreve*, s. 76–86. Bardziej przekonujące są argumenty tych badaczy, którzy upatrują w nich odniesienia do Włodzimierza Wielkiego. Zob. D.S. Lihachev, *Istoricheskij i politicheskij krugozor avtora „Słowa o polku Igoreve”*, Leningrad 1950, s. 10.

Powyższe obserwacje prowadzą do wniosku, że w drugiej połowie XII w. w zachowanych tekstach właściwe nie mamy wyraźnych śladów procesu mitologizacji wizerunku Włodzimierza Monomacha. Odnieść można wrażenie, że poza mglistym wspomnieniem wypraw księcia kijowskiego na Połowców, jakie pojawiały się jeszcze w początkowych partiach *Latopisu kijowskiego*, pamięć o tym wybitnym przedstawicielu dynastii Rurykowiczów została zredukowana do sporadycznych (zwłaszcza w zwodzie południowo-ruskim) schematycznych zapisek genealogicznych. Sytuacja taka, być może, wynika ze stanu zachowania źródeł, nie możemy jednak wykluczyć, że w drugiej połowie XII w. nie było jeszcze odpowiedniej atmosfery politycznej do rozwoju „legendy” Włodzimierza Monomacha. W rzeczywistości postępującego na Rusi podziału na dzielnice, traktowane jako dziedziczne udziały książąt, w czasach kiedy rywalizacja o władzę nad Kijowem toczyła się pomiędzy potomkami Monomacha, Połowcy zaś nierzadko występowali w roli sojuszników rywalizujących ze sobą książąt ruskich, postać władczeo pradziada, który zjednoczył pod swoimi rządami większość ziem ruskich, opornych książąt ukorzył lub skazał na wygnanie, mogła nie zyskać szczególnej uwagi latopisarzy.

Sytuacja uległa zmianie w kolejnym stuleciu, kiedy ziemie ruskie stanęły w obliczu nowego zagrożenia ze strony koczowników. Bitwa nad rzeką Kałką, a zwłaszcza tragiczne następstwa najazdu mongolskiego z lat 1238–1240 r., skłaniały do refleksji nad przyczynami, które doprowadziły do upadku władztwa Rurykowiczów. Jednym z utworów, w którym podjęto próbę zadumy nad losem Rusi, było *Słowo o ruinie ziemi ruskiej*, utwór napisany w latach czterdziestych XIII w.⁵⁴ Zachował się tylko początkowy fragment tekstu, opisujący piękno ziem ruskich oraz dawną potęgę państwa Rurykowiczów, której symbolem był Włodzimierz Monomach. Autor przedstawił władcę jako potężnego monarchę, którego imię budziło grozę nie tylko u koczowników, lecz także w sąsiednich krajach: na Litwie, której kniazio wie na „świat nie wychodzili w obawie przed Włodzimierzem, u Węgrów którzy w bojaźni przed wojowniczym sąsiadem wznosili kamienne twierdze, a nawet Skandynawów którzy radowali się, że są daleko za „niebieskim morzem”⁵⁵.

We wspomnianym *Słowie* po raz pierwszy pojawiły się również ślady legendy o darach cesarza bizantyjskiego dla Włodzimierza Monomacha. W odróżnieniu jednak od późniejszej XVI w. *Opowieści o książętach włodzi mierskich*, cesarzem,

⁵⁴ L.A. Dmitriev, *Słowo o pogibeli Russoj zemli*, w: *Słovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnej Rusi (XI – pervaja polovina XIV v.)*, vyp. 1, otv. red. D.S. Lihachev, Leningrad 1987, s. 432–434.

⁵⁵ *Sbornik proizvedenij literatury drevnej Rusi*, red. L.A. Dmitriev, D.S. Lihachev, Moskva 1969, s. 326–327, 738–739.

który złąkł się Monomacha, był Manuel Komnen⁵⁶. Badacze nie mają wątpliwości, że powstanie mitu Włodzimierza II jako groźnego, wojowniczego monarchy wiązać należy z południową Rusią⁵⁷. Wprawdzie jego literackim pierwowzorem był panegiryk pośmiertny księcia kijowskiego zachowany zarówno w *Kodeksie ławrientiewskim*, jak i *Kodeksie ipatiewskim*⁵⁸, ale ślady wpływów literackich znajdujemy w dziele powstałym na obszarze południowo-zachodniej Rusi – w *Kronice halicko-włodzimierskiej*.

W początkowych wersach kroniki zachował się panegiryk pośmiertny księcia Romana Mścisławowicza, protoplasty linii książęcej Romanowiczów⁵⁹. W laudacji pośmiertnej książę Roman, tytułowany jest „samodzierzcą całej Rusi”, poprzez odwołanie do metaforyki biblijnej został pokazany jako znamienity wojownik, pogromca Połowców. Autor charakterystyki zrównywał jego czyny ze sławnym Monomachem, który „pił złotym hełmem z Donu” i „przegonił Połowców za Żelazne Wrota”⁶⁰. Nie jest to jedyny fragment kroniki, w którym autor nawiązywał do postaci sławnego księcia kijowskiego z pierwszej połowy XII w. Opisując wy-

⁵⁶ Tamże. Por. A.S. Ishhenko, *Obraz Vladimira Monomaha*, s. 54–57.

⁵⁷ Leksyka tekstu wskazuje, że został on napisany bądź na południu Rusi (tak np. A.V. Solov'ev, *Zametki k Slovu o pogibeli Ruskyja zemli*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1958, t. 15, s. 80), bądź jej autor pochodził z tego obszaru (tak L.A. Dmitriev, *Slovo o pogibeli Russkoj Zemli*, s. 432; Ju.K., Begunov, *Pamjatnik russkoj literatury XIII veka „Slovo o pogibeli Russkoj zemli”*, Moskwa–Leningrad 1965, s. 122–123. V.V. Danilov, „Slovo o pogibeli Ruskyja zemli” *kak proizvedenie hudozhestvennoe*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1960, t. 16, s. 142; A.A. Gorskij, *Problemy izuchenija „Slova o pogibeli Ruskyja zemli”*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1990, t. 43, s. 33. Imię imperatora rzymskiego Manuela Komnena zwróciło uwagę badaczy na źródło legendy o darach dla Monomacha. Według zapisu *Kodeksu ipatiewskiego* wspomniany cesarz przysłał księciu Rościsławowi Mścisławowiczowi drogocenne dary, które miały nakłonić władcę ruskiego do zgody na przejęcie godności metropolity kijowskiego przez cesarskiego kandydata Joanna (zob V.T. Pashuto, *Vneshnjaja politika Drevnej Rusi*, Moskwa 1968, s. 122) i ta historyczna podstawa zyskała „nowe życie” w *Słowie o ruinie ruskiej ziemi*; tak: A.S. Ishhenko, *Obraz Vladimira Monomaha*, s. 57–58.

⁵⁸ Chodzi o frazę „o nim też słuch rozszedł się po wszystkich krainach” (*Ipat'evskaja letopis'*, kol 289; *Lavrent'evskaja letopis'*, kol 295), która znalazła rozwinięcie w *Słowie o ruinie ruskiej ziemi*.

⁵⁹ Na temat wspomnianego panegiryku zob. M. Bartnicki, *Wizerunki książąt Romanowiczów w kronice halicko-wołyńskiej*, w: *Persona Gestus Habitusque insygnium. Zachowania i atrybuty jako wyznaczniki tożsamości społecznej jednostki w średniowieczu*, red. J. Banaszkie-wicz, J. Maciejewski, J. Sobiesiak, Lublin 2009, s. 79–91.

⁶⁰ *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, w: *Pomniki dziejowe Polski*, seria 2, t. 16, red. D. Dąbrowski, A. Jusupović, współpr. I. Juriejev, A. Majorowa, T. Wiłkuł, Kraków–Warszawa 2017, s. 1–3.

prawę swojego chlebobdawcy Daniela Romanowicza na Jaćwingów, jaka odbyła się około 1250 r., skonstatował: „[...] powrócił ze sławą na ziemię swoją, naśladowując drogę ojca swojego wielkiego Romana, który wyprawiał się na Pogan jako lew i którym Połowcy dzieci swoje straszyl⁶¹”.

Zwłaszcza ostatnia fraza: „Połowcy dzieci swoje straszyl⁶¹”, jest dosłowną kalką fragmentu tekstu *Słowa o ruinie ruskiej ziemi*. Wspomniane zależności leksykalne powodowały, że w literaturze postawiono tezę, że autorem zarówno *Słowa*, jak i tej części *Kroniki halickiej* była jedna i ta sama osoba – metropolita Cyryl⁶². Jakkolwiek tezę tę trudno utrzymać⁶³, to niewątpliwie w środowisku redaktora kroniki, spisywanej we Włodzimierzu Wołyńskim lub Chełmie w latach pięćdziesiątych XIII w., *Słowo o ruinie ruskiej ziemi* było znane. Refleksy tego możemy zauważyć chociażby w przeredagowanej i włączonej do tekstu kroniki opowieści o bitwie nad rzeką Kalką. Autor tego passusu, przedstawiając bohaterskie czyny księcia Daniela Romanowicza, zaznaczał, że książę mimo odniesionych ran, nadal uczestniczył w starciu z Mongołami, gdyż był potomkiem „Monomacha”⁶⁴.

Znacznie bardziej dyskusyjna jest kwestia funkcjonowania mitu o Włodzimierzu Monomachu na obszarach północnoruskich. Podstawowym źródłem, w którym zachowała się dawna tradycja latopisarska prowadzona we Włodzimierzu Suzdalskim i Rostowie, jest wspomniany już *Kodeks ławrientiewski*, przepisany w 1377 r. przez mnicha Ławrientieja ze starego latopisu zakończony na 1305 r.⁶⁵ Poszukując w zapisach odnoszących się chronologicznie do XIII w. śladów pamięci o Włodzimierzu Monomachu, stwierdzić możemy, że protoplasta książąt włodzimierskich został wspomniany w trzech zapisach: w dwóch mających charakter wywodu genealogicznego (w panegirykach pośmiertnych Wsiewołoda i Konstantyna Wsiewołodowicza)⁶⁶ oraz w memoratywnej wzmiance wspominającej go jako fundatora cerkwi św. Bogurodzicy w Suzdalu⁶⁷. Zastanawia, dlaczego kolejni redaktorzy kodeksu (Priselkov przypuszczał, że było ich co najmniej czterech), nie widzieli potrzeby odwoływania się do legendy protoplasty

⁶¹ Tamże, s. 310.

⁶² D.S. Lihachev, *Galickaja literaturnaja tradicija v zhitii Aleksandra Nevskogo*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1947, t. s. 5, 47–48; Ju.K. Begunov, *Pamjatnik russkoj literatury*, s. 57–58.

⁶³ Zob. krytyczne uwagi G. Stökl, *Kanzler und Metropolit*, w: *Studien zur Geschichte Osteuropas. III. Teil. Gedenkband für Heinrich Felix Schmid*, Graz–Köln 1966, s. 150–175.

⁶⁴ *Kronika Halicko-wołyńska*, s.100.

⁶⁵ M.D. Priselkov, *Letopisanie XIV v.*, 28–39; tenże, *Istorija russkogo letopisanija*, s. 60–113.

⁶⁶ *Lavrent'evskaja letopis'*, kol. 437, 443.

⁶⁷ Tamże, kol. 446.

włodzimierskiej linii książęcej, podobnie jak czynili to południowo-ruscy koledzy. Możemy jedynie przypuszczać, że w XIII w. na północnej Rusi nie było jeszcze podatnego gruntu dla propagowania mitu Monomacha. Jak pisał ponad 60 lat temu Roland Barthes, mit potrzebuje określonych warunków, by zaistnieć⁶⁸. Na Rusi włodzimiersko-suzdalskiej, która znalazła się w drugiej połowie XIII w. pod bezpośrednim wpływem koczowników, lokalni książęta bardzo szybko porzucili myśl o zrzuconiu jarzma mongolskiego i zdecydowali się na współpracę z najazdźcami. Wizerunek potężnego księcia gromiącego koczowników nie bardzo więc wpisywał się w rzeczywistość Rusi włodzimiersko-suzdalskiej⁶⁹. W *Latopisie ławrientiewskim* znajdujemy natomiast ślady kształtowania się legendy o innym władcy ruskim, który również stał się ważnym fundamentem ideologii Wielkiego Księstwa Moskiewskiego – Aleksandrze Newskim⁷⁰. Warto podkreślić, że właśnie *Żywot Aleksandra*, a zwłaszcza kolejne jego reakcje, pozwalają chociaż hipotetycznie określić, kiedy mit o Monomachu został zaadaptowany w piśmiennictwie północnoruskim. Nastąpiło to w latach 1450–1480, kiedy do podstawowej wersji legendy o pogromcy znad Newy dołączono swoisty prolog: wzmiankowane już wcześniej *Słowo o ruinie ruskiej ziemi*⁷¹. Paradoksalnie nastąpiło to w czasie, kiedy na południowo-zachodniej Rusi, która weszła w skład nowych organizmów politycznych, pamięć o potężnym Włodzimierzu ulegała powolnemu zatarciu⁷². Trudno przesądzić, czy *Postanie o Monomachowym wience*, autorstwa metropolity kijewskiego Spirydona-Sawy napisane pod koniec XV stulecia, wznieciło w środowisku moskiewskich intelektualistów myśl, by przodka książąt włodzimierskich, księcia kijowskiego Włodzimierza II, związać z ideą Moskwy – trzeciego Rzymu⁷³. Warto podkreślić, że postać Monomacha nie musiała być wykorzystana dla pokazania związków krwi władców moskiewskich z cesarzami bizantyjskim.

⁶⁸ R. Barthes, *Mitologie*, przekł. A. Dudziak, Warszawa 2008, s. 239 i dalsze.

⁶⁹ Sytuacja na Rusi południowo-zachodniej była inna, ponieważ książęta halicko-włodzimierscy wiązali nadzieje z pomocą „świata zachodniego”. W historiografii rosyjskiej, także w oficjalnej polityce historycznej Federacji Rosyjskiej, stało się to podstawą teorii „wyborów cywilizacyjnych”; zob. M. Bartnicki, *Dwie koncepcje polityki zagranicznej władców ruskich drugiej połowy XIII w. Król Daniel i Aleksander Newski*, w: *Koroł' Danylo Romanowych: kul'turna i derzhavotvorcha spadshhyna jogo doby*, red. M. Bevz, J. Lukoms'kij, Lviv 2016, s. 130–147.

⁷⁰ Zob. M. Isoaho, *The Image*, s. 151–170.

⁷¹ Ju.K. Begunov uważał, że do połączenia *Słowa z Żywotem Aleksandra* doszło około 1450–1480 w Pskowie; tenże, *Pamjatnik russkoj literatury*, s. 72–83; M. Isoaho, *The Image*, s. 108.

⁷² A.S. Ishhenko, *Vladimir Monomah*, s. 173–188, A. S., s. 177.

⁷³ A.L. Gol'dberg, *K istorii rasskaza o potomkah Avgusta i darah Monomaha*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1976, t. 30, s. 204–216. Krytykę koncepcji A. Goldberga i Dimito-

Temu celowi służył swoisty wywód genealogiczny, wedle którego wywodzili się oni od samego cesarza Augusta⁷⁴. Iwan III Srogi sam zresztą mógł się poszczycić więzami z rodziną cesarską. Drugą żoną wielkiego księcia moskiewskiego była Zoe, przedstawicielka dynastii Paleologów, co zresztą również skwapliwie wykorzystywano do lansowania teorii Moskwy jako trzeciego Rzymu.

Jak zauważył Aleksandr Zimin, postać księcia kijowskiego nadawała się z kolei świetnie jako podbudowa koncepcji o odwiecznych prawach władców moskiewskich do godności carskiej⁷⁵. Wydaje się, że nie chodziło tylko o „zalegalizowanie” praw do tytułu cesarskiego. Włodzimierz II Monomach, władca kijowski, przed którego obliczem „bili czołem” księżęta, którego imię wzbudzało strach władców sąsiednich krajów, wreszcie ten, który oswoił ziemię ruską od koczowników, doskonale wpisywał się jako archetyp potężnego monarchy w klimat moskiewski końca XV stulecia.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Źródła

Ipaťevskaja letopis', w: *Polnoe sobranie russkih letopisej*, t. 2, Moskwa 2001 (reprint wydania Sankt Peterburg 1908).

Iroicheskaja pesn' o pohode na polovcov udel'nago knjazja Novgoroda-Severskago Igorja Svjatoslavicha, pisannaja starinnym russkim jazykom v ishode XII stoletija perelozheniem na upotrebljaemoe nyne narechie, v Senatskoj tipografii, Moskwa 1800.

Kievo-Pecherskij paterki, w: *Biblioteka literatury Drevnej Rusi*, t. 4, XII vek, red. D.S. Lihačeva, L.A. Dmitriev, A.A. Alekseev, N.V. Ponyrko, Sankt-Peterburg 1997.

Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów), w: *Pomniki dziejowe Polski*, seria 2, t. 16, ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović, współp. I. Jurievej, A. Majorowa, T. Wiłkuł, Kraków–Warszawa 2017.

Latopis kijowski 1118–1158, przekł. E. Goranin, Wrocław 1995.

Latopis kijowski 1159–1198, przekł. E. Goranin, Wrocław 1994.

Lavrent'evskaja letopis', w: *Polnoe sobranie russkih letopisej*, t. 1, Leningrad 1926–1928.

Pekarskij P., *Slovo o polku Igoreve. Po spisku, najdenomu mezhdu bumagami Imperatricy Ekateriny II*, Sankt Peterburg 1864.

Powieść minionych lat, Powieść wriemiennych let, red. F. Sielicki, Wrocław 1968.

vej zob. w: A.A. Zimin, *Rossija na rubezhe XV–XVI stoletij. Očerki social'no-politicheskoj istorii*, Moskwa 1982, s. 150–159.

⁷⁴ R.P. Dmitrieva, *Skazanie o knjaz'jah vladimirskih*, s. 175; A.A. Zimin, *Rossija na rubezhe*, s. 155–158.

⁷⁵ A.A. Zimin, *Rossija na rubezhe*, s. 155–158.

Sbornik proizvedenij literatury drevnej Rusi, red. L.A. Dmitriev, D.S. Lihachev, Moskva 1969.

Opracowania

- Alekseev M.P., *Anglo-saksonsckaja parallel' k Poucheniju Vladimira Monomaha*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1935, t. 2.
- Aristov V., *Problemy proishozhdenija soobshhenij Kievskoj letopisi*, „Ruthenica” 2011, t. 10.
- Barthes R., *Mitologie*, przekł. A. Dudziak, Warszawa 2008.
- Bartnicki M., *Dwie koncepcje polityki zagranicznej władców ruskich drugiej połowy XIII w. Król Daniel i Aleksander Newski*, w: *Korol' Danylo Romanovych: kul'turna i derzhavotvorcha spadshhyna jogo doby*, red. M. Bevz, J. Lukoms'kij, Lviv 2016.
- Bartnicki M., *Wizerunki książąt Romanowiczów w kronice halicko-wołyńskiej*, w: *Persona Gestus Habitusque insygnium. Zachowania i atrybuty jako wyznaczniki tożsamości społecznej jednostki w średniowieczu*, red. J. Banaszkiewicz, J. Maciejewski, J. Sobiesiak, Lublin 2009.
- Bartnicki M., *Władca i poddani w historiografii ruskiej XI–XIII wieku*, Lublin 2015.
- Begunov Ju.K., *Pamjatnik rusckoj literatury XIII veka „Slovo o pogibeli Rusckoj zemli”*, Moskva–Leningrad 1965.
- Bestuzhev-Rjumin K.N., *O sostave russkich letopisej do konca XIV veka*, Sankt-Peterburg 1868.
- Budovnic I.U., *„Izbornik” Svjatoslava 1076 goda i „Pouchenie” Vladimira. Monomaha i ih mesto v istorii rusckoj obshhestvennoj mysli*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1954, t. 10.
- Budovnic I.U., *Obshhestvenno-politicheskaja mysl' Drevnej Rusi*, Moskva 1960.
- Chichurov I.S., *Politicheskaja ideologija srednevekov'ja Vizantija i Rus'*, Moskva 1990.
- Danilov V.V., *„Slovo o pogibeli Rusckoj zemli” kak proizvedenie hudozhestvennoe*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1960, t. 16.
- Dmitriev L.A., *Slovo o pogibeli Rusckoj zemli*, w: *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnej Rusi*, vyp. 1., otv. red. D. Lihachev, Leningrad 1987.
- Dmitrieva L.A., *Slovo o pogibeli Rusckoj zemli*, w: *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnej Rusi (XI – pervaja polovina XIV v.)*, otv. red. D.S. Lihachev, Leningrad 1987.
- Dmitrieva R.P., *Skazanie o knjaz'jah vladimirskih*, Moskva–Leningrad, 1955.
- Dowiat J., *W sprawie dziedziczności słowiańskich imion osobowych*, w: *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy i 50-lecia pracy naukowej profesora Henryka Łowmiańskiego*, Poznań 1974.
- Eremin I.P., *Literatura Drevnej Rusi*, Moskva–Leningrad 1966.
- Gol'dberg A.L., *K istorii rasskaza o potomkah Avgusta i darah Monomaha*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1976, t. 30.
- Gorskij A.A., *Problemy izuchenija „Slova o pogibeli Rusckoj zemli”*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1990, t. 43.

- Haubrichs W., *Identität Und Name. Akkulturationsvorgänge in Namen und die Traditions gesellschaften des frühen Mittelalters*, w: *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*, ed. W. Pohl, Wien 2004 („Forschungen zur Geschichte des Mittelalters” bd. 8).
- Hodana T., *Najnowsze spory o autentyczność „Słowa o wyprawie Igora”*, „Przegląd Rusycystyczny” 2011, nr 3.
- Ishhenko A.S., „*A se ustavil Volodimer Vsevolodich’..? zakonodatel’naja dejatel’nost’ Vladimira Monomaha v Russkoj obshhestvenno-istoricheskoy mysli*, „Paleorosija. Drevnjaja Rus’ vo vremeni, v lichnostjah, v idejah” 2017, v. 7.
- Ishhenko A.S., *Obraz Vladimira Monomaha v Slove o pogibeli Russkoj zemli*, „Izvestija vysshih uczebnyh zavedenij. Severo-Kavkazskij region. Obshhestvennye nauki” 2012, nr 3.
- Ishhenko A.S., *Vladimir Monomah v Povesti vremennyh let: k voprosu o semantike letopisnogo obraza*, „Paleorosija. Drevnjaja Rus’ vo vremeni, v lichnostjah, v idejah” 2016, v. 6.
- Ishhenko A.S., *Vladimir Monomah v rossijskoj i ukrainskoj istoricheskoy pamjati*, „Novoe proshloe / The New Past” 2016, nr 2.
- Isoaho M., *The Image of Aleksandr Nevskiy in Medieval Russia*, Leiden–Boston 2006.
- Istrin V.M., *Ocherk istorii drevnerusskoj literatury dlomoskovskogo perioda (XI–XIII vv.)*, Petrograd 1922.
- Istrin V.M., *Zamechanija o nachale russkogo letopisanija: Po povodu issledovanij A.A. Shahmatova v oblasti drevnerusskoj letopisi*, „Izvestija otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Akademii nauk” 1921, nr 26; 1922, nr 27.
- Ivakin I.M., *Knjaz’ Vladimir Monomah i ego Pouchenie*, ch. 1, Moskva 1901.
- Karamzin N.M., *Istorija gosudarstva Rossijskogo*, Sankt-Peterburg 1842.
- Kazhdan A., *Rus’-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries*, „Harvard Ukrainian Studies” 1988–1989, vol. 12–13.
- Komarovich V.L., *Istorija russkoj literatury*, t. 1, Moskva–Leningrad 1941.
- Komarovich V.L., *Kul’t roda i zemli v knjazheskoj srede XI–XIII v.*, w: *Iz istorii russkoj kultury*, t. 2, kn. 1., *Kievskaja i Moskovskaja Rus’*, red. F.B. Uspenskij, A.F. Litvina, Moskva 2002.
- Kramarovskij M., „*Shapka Monomaha*”: *Vizantija ili Vostok?*, „Soobshhenija Gosudarstvennogo ordena Lenina Jermitazha” 1982, t. 47.
- Lihachev D.S., *Galickaja literaturnaja tradicija v zhitii Aleksandra Nevskogo*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1947, t. 5.
- Lihachev D.S., *Istoricheskij i politicheskij krugozor avtora „Slova o polku Igoreve”*, Leningrad 1950.
- Lihachev D.S., *Vozniknovenie russkoj literatury*, Moskva–Leningrad 1952.
- Linnichenko I.A., *Veche v Kievskoj oblasti*, Kiev 1881.
- Mat’esen R., *Tekstologicheskie zamechanija o proizvedenijah Vladimira Monomaha*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1971, t. 26.

- Mavrodin V., *Narodnye vosstanija v Drevnej Rusi XI-XIII vv.*, Moskva 1961.
- Nikol'skij N. K., *O drevnerusskom hristianstve*, „Russkaja Mysl” 1913.
- Panchenko A.M., Uspenskij B.A., *Ivan Groznyj i Petr Velikij koncepcii pervogo monarha*, w: *Iz istorii russoj kul'tury*, t. 2, kn. 1., *Kievskaja i Moskovskaja Rus'*, red. F.B. Uspenskij, A.F. Litvina, Moskva 2002.
- Pashuto V.T., *Vneshnjaja politika Drevnej Rusi*, Moskva 1968.
- Pogodin M.P., *O pouchenii Monomahovom*, „Izvestija otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Akademii nauk” 1861–1863, t. 10.
- Poppe A., *O tytule wielkokijszczycym na Rusi*, „Przełgąd Historyczny” 1984, nr 75/3.
- Priselkov M.D., *Istorija russkogo letopisanija XI–XV vv.*, Leningrad 1940.
- Priselkov M.D., *Letopisanie XIV v.*, w: *Sbornik statej po russoj istorii, posvjashhennyh S.F. Platonovu*, Petrograd 1922.
- Priselkov M.D., *Ocherki po cerkovno-politicheskoj istorii Kievskoj Rusi X–XII vv.*, Sankt-Peterburg 1913.
- Protopopov S., *Pouchenie Vladimira Monomaha, kak pamjatnik religiozno-nravstvennyh vozzrenij i zhizni na Rusi v do-tatarskuju jepohu*, „Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshhenija” 1874, nr 2.
- Rybakov B.A., *Russkie letopiscy i avtor „Slova o polku Igoreve”*, Moskva 1972.
- Rybakov B.A., „*Slovo o polku Igoreve*” i ego sovremenniki, Moskva 1971.
- Shahmatov A.A., *Obozrenie russkikh letopisnyh svodov XIV–XVI vv.*, Moskva–Leningrad 1938.
- Shahmatov A.A., *Povest' vremennyh let*, Petrograd 1916.
- Shahmatov A.A., *Razyskanija o drevnejshih russkikh letopisnyh svodah*, Sankt-Peterburg 1908.
- Solov'ev A.V., *Zametki k Slovu o pogibeli Ruskyja zemli*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 1958, t. 15.
- Stöckl G., *Kanzler und Metropolit*, w: *Studien zur Geschichte Osteuropas. III. Teil. Gedenkband für Heinrich Felix Schmid*, Graz–Köln 1966.
- Stremouhov D., *Moskva – Tretij Rim: istochniki doktriny*, w: *Iz istorii russoj kul'tury*, t. 2 kn. 1., *Kievskaja i Moskovskaja Rus'*, red. F.B. Uspenskij, A.F. Litvina, Moskva 2002.
- Timberlake A., *Redaction of the Primary Chronicle*, „Russkij jazyk v nauchnom osveshhenii” 2001, nr 1.
- Tolochko A.P., *Pohvala ili zhitie? Mezhdru tekstologiej i ideologiej knjazheskich panegirikov v drevnerusskom letopisanii*, „Paleoslavica” 1999, vol. 7.
- Valeeva-Sulejmanova E.F., *Tatarskie shapki-korony russkikh carej*, <http://luiza-m.narod.ru/smi/tarih/30-shap-koron.htm> (dostęp: 20.10.2019).
- Vernadsky G., *The Mongols and Russia*, New Haven 1953.
- Vilkul T.L., *Do portreta Monomaha. Teksty i versii*, „Ukrajins'kyj istorichnyj zhurnal” 2004, nr 1.
- Voronin N.N., *O vremeni i meste vkljuchenija v letopis' sochinenij Vladimira Monomaha*, „Istoriko-arheologicheskij sbornik” 1962.

Wiszewski P., *Domus Boleslai. W poszukiwaniu tradycji dynastycznej Piastów (do około 1138 roku)*, Wrocław 2008.

Zimin A.A., *Rossija na rubezhe XV–XVI stoletij. Očerki social’no-politicheskoj istorii*, Moskwa 1982.

O autorze:

dr hab. Mariusz Bartnicki – adiunkt w Katedrze Historii Starożytnej i Średniowiecznej Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Zainteresowania badawcze: szeroko pojęta problematyka Rusi Kijowskiej i Polski oraz ich wzajemnych relacji. W badaniach koncentruje się na zagadnieniach związanych z konfrontacją – spotkaniem kultur, sposobami wyrażania, trwałości pewnych form ideologii władzy czy funkcjonowania stereotypów i mitów w historiografii.

e-mail: mbartnicki@wp.pl

